

نقد و بررسی مستندات محدث نوری در نامها، القاب و کنیه های امام زمان (عجل الله تعالی فرجه الشریف)

در کتاب النجم الثاقب^۱

اکرم زاهد^۲

سید محمدباقر حجتی^۳

مهدی مهریزی^۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۰۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۱۲

چکیده

یکی از مشخصه هایی که در شناخت هویت امام زمان (عجل الله تعالی فرجه الشریف) نقش دارد، اسم ایشان است. پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) هنگام بشارت بر ظهور منجی، اسم آن حضرت را نیز بیان کرده‌اند و در روایاتی از معصومین: نیز به آن اشاره شده است. در کتاب «النجم الثاقب در احوال امام الحجج الغائب» بالغ بر ۱۸۲ نام و لقب و کنیه برای امام زمان (عجل الله تعالی فرجه الشریف) ذکر شده است. روش تحقیق در این مقاله توصیفی - تحلیلی است. یافته های پژوهش بیانگر آن است که با توجه به مستندات ارائه شده در کتاب النجم الثاقب، در مورد نام و کنیه های منقول در این کتاب، تنها نام و کنیه مشهور آن حضرت، از جهت صدور دارای اعتبار است و در مورد القاب منقول در این کتاب که بالغ بر ۱۷۱ مورد می باشد، از آنجا که در اکثر موارد مشتمل بر معانی مدح هستند، انتساب آن ها به امام زمان (عجل الله تعالی فرجه الشریف) مادامی که دلیل متقن بر جعلشان اقامه نشود و مشتمل بر معانی شرک و اغراق آمیز نباشند، با وجود ضعف سند، جایز می باشد.

کلید واژه: اسامی امام زمان (عجل الله تعالی فرجه الشریف)، القاب امام زمان (عجل الله تعالی فرجه

الشریف)، کنیه های امام زمان (عجل الله تعالی فرجه الشریف)، نجم ثاقب فی احوال امام غائب

^۱ . برگرفته از: اکرم زاهد، "احادیث منسوب به جعل در مسأله مهدویت: بررسی سندی، متنی"، رساله دکتری، سیدمحمدباقر حجتی، مهدی مهریزی، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

^۲ دانشجوی دکتری رشته علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

^۳ استاد گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

^۴ دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

مقدمه

مسأله مهدویت در سخنان پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) و امامان (علیهم السلام) فراوان مطرح شده که نشان دهنده‌ی مهم بودن این مسأله در میان موضوعات اسلامی است. در حال حاضر بالغ بر ۲۰۰۰ حدیث در باب مهدویت وجود دارد که بر طبق گزارش کتاب «الامام مهدی (علیه السلام) فی الاحادیث المشترکه» حدود ۷۵۰ روایت، بین شیعه و سنی، دارای لفظ یکسان یا مفهوم یکسانی است (ناصری، ۱۴۰۶ق) اما تعدادی از این روایات، مختص شیعه بوده و به طور خاص، در کتب آنان یافت می‌شود. به دلیل اهمیت این موضوع، آثار فراوانی به صورت مستقل یا ضمنی به آن پرداخته‌اند. بسیاری از منابع کهن حدیثی شیعه و اهل سنت بخشی را به این موضوع اختصاص داده‌اند که سابقه آن به نیمه‌ی اول قرن سوم باز می‌گردد.

در شیعه و در عصر غیبت صغری و اوائل غیبت کبری چند کتاب مهم که صبغه‌ی حدیثی دارند، به نگارش درآمده که از جمله آن‌ها می‌توان به: *کمال الدین و تمام النعمه* شیخ صدوق، *الغیبه* محمد بن ابراهیم نعمانی، *الغیبه* شیخ طوسی اشاره کرد. احادیث منقول از معصومان در این کتاب‌ها، با گذشت زمان طولانی از صدور این احادیث و پدیده‌هایی نظیر نقل به معنا و روند جعل حدیث به طور کامل انتقال نیافته و حتی مطالبی غیر صحیح از سوی جاعلان حدیث به معصومین منتسب و توسط راویان منتقل شده است که منجر به جعلی و ساختگی دانستن روایات مهدویت من جمله نام‌های امام زمان (عجل الله تعالی فرجه الشریف) از سوی برخی گروه‌های سلفی و سنی شده است. یکی از کتاب‌هایی که در دوره معاصر به طور مستقل در موضوع مهدویت به نگارش درآمده است، کتاب *النجم الثاقب در احوال امام الحجه الغائب* اثر آیت الله شیخ حسین طبرسی نوری می‌باشد. فصل دوم این کتاب در مورد نام‌های امام زمان (عجل الله تعالی فرجه الشریف) است که نویسنده ۱۸۲ نام، لقب و کنیه را در آن جمع‌آوری کرده که این مطلب مورد نقد و طعن وی شده است.

در مورد نقد و بررسی منابع و مستندات محدث نوری در نام‌های امام زمان (عجل الله تعالی فرجه الشریف)، پژوهش مستقلی صورت نگرفته اما منابع ذیل در موضوع نام‌های امام زمان (عجل الله تعالی فرجه الشریف) نگاشته شده است:

۱. کتاب «نام محبوب: بررسی در نام‌ها و القاب امام عصر»، اثر سید حسین حسینی، نشر آفاق.
 ۲. «چهره امام مهدی در آئینه القاب»، اثر صادق سیدنژاد، در: نشریه موعود، ش ۲۸، ۱۳۸۰.
 ۳. «نقدی بر انتساب لقب و کنیه ای ناسازوار به امام عصر (عجل الله تعالی فرجه الشریف)»، اثر هادی حجت، در: مجله علوم حدیث، ش ۶۳، ص ۸۵-۶۶، ۱۳۹۱.
- پژوهش اول کتابی است که در آن نویسنده به شرح نام‌ها و القاب حضرت ولی عصر (عجل الله تعالی فرجه الشریف) و تفسیر برخی آیات و احادیث مرتبط با ایشان با هدف آشنایی بیشتر مخاطبان با جایگاه شخصیتی امام زمان (عجل الله تعالی فرجه الشریف) و شناخت براهین وجود ایشان در قرآن و احادیث می‌پردازد.
- پژوهش دوم نیز بر اساس منهج پژوهش نخست، به منظور آشنایی مخاطبان با ابعاد مختلف ویژگی‌ها و اوصاف حضرت بقیه‌الله (عجل الله تعالی فرجه الشریف)، برخی از القاب ایشان را بیان و به ارائه توضیح مختصری پیرامون آن‌ها می‌پردازد.
- در پژوهش سوم نویسنده لقب علیل و کنیه ابوصالح را از لحاظ تاریخی و منشا صدور بررسی و نقد کرده- است.
- مساله‌ی اصلی این مقاله، بررسی منابع و مستندات کلیدی نام‌ها، القاب و کنیه‌های امام زمان (عجل الله تعالی فرجه الشریف) در کتاب نجم ثاقب با استفاده از ملاک‌های ارزیابی صدور احادیث شیعه و معیارهای نقد متن می‌باشد.
- در این مقاله ابتدا به جایگاه نام‌ها، القاب و کنیه‌های امام زمان (عجل الله تعالی فرجه الشریف) در کتاب نجم ثاقب خواهیم پرداخت و در ادامه به اعتبارسنجی منابع و مستندات حاجی نوری می‌پردازیم و در آخر جایگاه نقل سند در اسامی، القاب و کنیه‌های امام زمان (عجل الله تعالی فرجه الشریف) را تبیین خواهیم نمود.
- روش پژوهش در این مقاله توصیفی - تحلیلی است.

جایگاه نام‌ها، القاب و کنیه‌های امام زمان (عجل الله تعالی فرجه الشریف) در کتاب نجم

ثاقب

کتاب «النجم الثاقب در احوال امام الحجه الغائب» اثر میرزا حسین نوری از محدثان شیعه قرن چهاردهم هجری، کتابی است به زبان فارسی که در ۱۲ باب نگاشته شده است. از این کتاب دو نسخه خطی مربوط به سده چهاردهم هجری وجود دارد که یکی به خط مولف است (کتابخانه آیت الله مرعشی شماره ۱۰۹۷۵) و دیگری توسط شیخ عباس قمی مقابله و تصحیح شده است. (کتابخانه آیت الله مرعشی شماره ۱۰۹۷۵) علاوه بر دو نسخه خطی، چاپ‌های سنگی متعددی از این کتاب در فاصله‌ی بین سال‌های ۱۳۰۶ق تا ۱۳۴۷ق به چاپ رسیده است که در کتابخانه آستان قدس نگهداری می‌شود. همچنین چاپ‌های جدید متعددی از این کتاب موجود است که توسط انتشارات مختلف منتشر شده‌است. بررسی چاپ‌های مختلف این کتاب در باب دوم، برابری تمامی انواع نسخه‌های موجود از این کتاب را در این باب نشان می‌دهد. تنها چاپ مربوط به سال ۱۳۸۴ انتشارات مسجد مقدس جمکران دارای اختلاف با نسخه‌های دیگر است. در این نسخه متن کتاب و منابع و مستندات آن بازنویسی شده‌است. محقق کتاب در اولین لقی که در باب دوم از کتاب ذخیره الالباب نقل کرده پس از ذکر نام آن کتاب و نام کتاب دوائر العلوم، مستند این نام را کتاب «تذکره الائم» نقل کرده است.

محدث نوری در مقدمه باب دوم کتاب نجم ثاقب می‌نویسد:

« در اسماء و القاب و کنیه‌های شریفه حضرت مهدی صلوات الله علیه که در قرآن مجید و سایر کتب سماویه و اخبار اهل بیت (علیهم السلام) و السنه روات و محدثین مذکور و در کتب اخبار و سیر و رجال ثبت شده با اشاره به مستند آن و به همان طریق که علمای اعلام اسامی و القاب حضرت رسول (صلی الله علیه و آله و سلم) و ائمه (علیهم السلام) را ذکر نمودند در این مقام سلوک نمودم با تحرز از بعضی استنباط مستحسنه که دیگران در این مقام کردند که اگر در اینجا رعایت می‌کردم اضعاف موجود مذکور می‌شد و بر تمامی آنها اطلاق اسم می‌شود».

از کلام محدث نوری برمی‌آید، که او پس از محرز شدن صحت این اسامی به جمع‌آوری آنها پرداخته است اما آنچه که از دیدگاه محققان برمی‌آید این است که ارزیابی روایات با استفاده از ملاک‌های ارزیابی احادیث شیعه، از اهم مطالبی است که مورد توجه محدثان بوده‌است. به بیان دیگر ناگزیر به بررسی‌های سندی و

متنی خواهیم بود. ملاک هایی همچون «وجود سندی صحیح برای روایت» یا «محفوظ بودن مضمون به قرائن صحت» یا «وجود دیگر قرائن اطمینان آور برای صدور روایت» یا «قرار گرفتن آن ذیل روایات کلان و کلی مربوط به فضائل» به عنوان بیان جزئیات و یا مصداق و یا شرح و تبیین آن و یا «تعاضد با دیگر روایات آحاد فضائل» و یا «تعاضد به علو مضمون» (رحمان ستایش، ۱۳۹۳، ص ۲۷) سبب اطمینان به صدور حدیث از سوی اهل بیت (علیهم السلام) می شود.

قبل از ورود به بحث ذکر این نکته ضروری است که ما در این مقاله به اعتبارسنجی منابع و روایاتی که محدث نوری در کتاب خود به آن اشاره کرده است، می پردازیم و این بدین معنا نیست که این اسامی، مستندات دیگری در سایر کتب ندارد و موارد متعددی از آن ها لفظاً و معنأً در سایر کتب نقل شده است. در واقع مقصود محدث نوری، اعتبارسنجی نبوده و احراز درستی این اسامی را مفروض دانسته و به عنوان نمونه تنها برخی روایات و منابع را در کتاب خود آورده است. بنابراین بایسته است در تمام مواردی که ایشان در کتاب خود آورده اند واکاوی تام صورت گیرد اما از آنجا که ما به بررسی عملکرد محدث نوری در این پژوهش پرداخته ایم آنچه که ادامه ذکر می شود، مربوط به مستندات است که او در کتاب خود آورده است.

اعتبارسنجی نام‌ها، القاب و کنیه های امام زمان (عجل الله تعالی فرجه الشریف) در کتاب

نجم ثاقب

اعتبارسنجی، سنجش میزان اعتبار احادیث و کتب حدیثی با استفاده از معیارهای نقد احادیث است که به وسیله آن، هر روایت مورد بررسی قرار می گیرد و در آن «منابع و اسناد روایات» مورد بررسی قرار می گیرند (مسعودی، ۱۳۸۹، ص ۲۱۸)

۱- بررسی منابع

محدثان گاه در ذکر حدیث به منبع آن اشاره می کنند و بررسی منابع در کتب معتبر حدیثی بر ارزش روایت می افزاید. محدث نوری در ذکر منابعی که در کتابش آورده است، برخی را از چند منبع، برخی را از یک منبع و دسته ای را بدون منبع نقل کرده است. از میان منابع مورد ارجاع محدث نوری، بیشترین

درصد فراوانی متعلق به کتاب *هدایه الکبری* است که ۵۹ نام به آن ارجاع شده است و بعد از آن ذخیره *الالباب* ۳۹ نام و *تذکره الائمة* ۱۲ نام قرار دارند. به این دلیل که بیشترین نقل محدث نوری در کتاب *النجم الثاقب*، از این سه کتاب می باشد، در ادامه به بررسی آن ها می پردازیم.

۱-۱- *الهدایه الکبری*

در باب نام های امام زمان (عجل الله تعالی فرجه الشریف) بیشترین مراجعه محدث نوری به کتاب *هدایه الکبری* بوده و بالغ بر ۷۰ بار نام این کتاب در این قسمت آمده است. *الهدایه الکبری* کتابی تاریخی - حدیثی است که ساختار آن بر اساس ابواب می باشد. این کتاب دارای ۱۴ باب و یک بخش پایانی است که هر باب به معرفی یکی از معصومین (علیهم السلام) می پردازد. نویسنده ی کتاب، ابو عبدالله حسین بن حمدان جنبلایی خصیبی (م ۳۴۶ ق) از عالمان و راویان شیعی قرن چهارم است. نجاشی و شیخ طوسی او را «حصینی» (نجاشی، ۱۳۶۵ ش، ص ۶۷؛ طوسی، ۱۳۷۳ ش، ص ۴۲۳) و علامه حلی و آقابزرگ او را «حصینی» (حلی، ۱۴۱۱ ق، ص ۲۱۷؛ آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۸ ق، ج ۱، ص ۳۸۲ و ج ۲۰، ص ۳۴۴) خوانده اند؛ اما شهرت او به خصیبی است. از او در کتب رجال متقدم شیعه اطلاعات اندکی موجود است و همگی آن ها به تضعیف او می پردازند. عباراتی مانند کذاب، فاسدالمذهب، صاحب عقیده و گرایش ملعون و اینکه نباید به او اعتنا کرد همگی از مواردی است که در کتب رجال متقدم از او یافت می شود (نجاشی، ۱۳۶۵ ش، ص ۶۷؛ ابن غضائری، ۱۳۶۴ ش، ج ۱، ص ۵۴) که نشان می دهد ایشان از جایگاه خوبی در میان رجال متقدم برخوردار نیست اما از قرن ۱۲ هجری با ظهور اخباریگری اقبال به او و کتابش از سوی متاخران مشهود است.

سید هاشم بحرانی صاحب کتاب *مدینه المعاجز* با نقل از این کتاب -بالغ بر ۱۰۰ مرتبه بدون ذکر سند به این کتاب ارجاع داده است (بحرانی، ۱۴۱۳ ق، ج ۱، ص ۴۰۱، ج ۲، ص ۱۱۴، ج ۳، ص ۷۹ و ...) - راه را برای ورود مستقیم روایات از کتاب او به کتاب های حدیثی شیعه باز کرد. سید محسن امین با نقل نظرات سایر بزرگان و همچنین با ارائه دلایلی به تخطئه نظرات ابن غضائری و نجاشی و علامه حلی پرداخته است. (امین، بی تا، ج ۵، صص ۹۱-۴۹۰) محدث نوری در چندین مورد به تجلیل جایگاه او و کتابش پرداخته و می نویسد: «از حسین بن

حمدان و کتابش محدثان بزرگ مانند تلعبیری و شیخ حسن بن سلیمان حلی در منتخب البصائر و رساله الرجعه و صاحب عیون المعجزات که منسوب به سید مرتضی است و مجلسی و صاحب العوالم و دیگران روایت نقل کرده اند» (نوری، ۱۳۶۹ش، ص ۵۶۶؛ قمی، ۱۳۸۵ش، ج ۱، صص ۸-۲۳۷) و در جای دیگری می گوید «کسی که در کتاب الهدایه تدبر کند معلوم می شود که او از اجلاء امامیه و ثقات ایشان است و شاید آنچه در کتاب های رجالی آمده است در مورد این فرد نباشد و گرنه جمع میان این دو ممکن نیست» (همان) محدث نوری معتقد است که آنچه از خصیبه در مورد باب های ائمه (علیهم السلام) نقل شده و هر آنچه جزو متفردات اوست و با مذهب تشیع ناسازگار است مربوط به این کتاب نیست و هر وقت احادیثی از خصیبه نقل می کند که از متفردات اوست از عبارت «روی الحسین بن حمدان فی کتابه و هو غیر الهدایه عن ...» استفاده می کند. (نوری، ۱۳۶۹ش، ص ۲۶۸) همچنین در مورد کتاب الهدایه الکبری می نویسد: «کتاب الهدایه ای که به خصیبه منتسب است چه خوب کتابی است. در نهایت استواری و متانت است در آن چیزی که منافی مذهب باشد دیده نشده و از او و کتابش این بزرگان از محدثین نقل کرده اند» (نوری، ۱۳۶۹ش، ص ۵۶۶؛ قمی، ۱۳۸۵ش، ج ۱، صص ۸-۲۳۷) تعابیری که محدث نوری در مورد این کتاب به کار برده، نشان دهنده جایگاه این کتاب در نظر اوست و تعجیبی ندارد که بیشترین ارجاع در باب نام های امام زمان (عجل الله تعالی فرجه الشریف) را به این کتاب اختصاص داده باشد. این در حالی است که طبق نظر مشهور علما جز در موارد معدود و استثنایی در مورد پذیرش و نقل اقوال برخی از متقدمین، در مابقی موارد نیازمند بررسی های متنی و سندی هستیم. القابی که او در کتابش به امام زمان (عجل الله تعالی فرجه الشریف) نسبت می دهد در ابتدای باب سیزدهم یعنی باب امام حسن عسکری (علیه السلام) و در خلال معرفی فرزندان ایشان آمده است.

(خصیبه، ۱۳۷۷ش، ص ۳۲۸)

۱-۲- ذخیره الالباب یا دوائر العلوم

کتاب «ذخیره الالباب و بغية الأصحاب إلى كل علم فيه باب» اثر ابواحمد محمد بن عبدالنبي بن عبدالصانع النيشابوري معروف به اخباری است. جمعی از مؤلفان تراجم‌نگار، فضل و علم وی را ستوده و او را در علوم غریبه، ماهر دانسته و به شرح آثار مکتوب وی پرداخته‌اند. (مدرس تبریزی، ۱۳۶۹ش، ج ۱، ص ۸۵) او صاحب تألیفاتی است که از جمله آن‌ها دو کتاب «ذخیره الالباب» و «دوائر العلوم» است که در موضوع علوم غریبه نگاشته شده‌اند. اسامی که محدث نوری به این کتاب نسبت داده است، مربوط به نام‌هایی است که در کتاب‌های سایر ادیان مانند یهود و نصاری و سایر قومیت‌ها بجز اعراب مانند فارسیان آمده است؛ اوقیذمو، بنده یزدان، پرویز، بهرام، الخجسته، خسرو، زندافریس، سروش ایزد، شماطیل، الصمصام الاکبر از جمله این نام‌ها هستند.

ارجاع اسامی به این دو کتاب به گونه‌ای است که نام این دو کتاب در کنار یکدیگر قرار گرفته است اما شیخ آغابزرگ تهرانی در معرفی این دو کتاب می‌نویسد: «این دو کتاب در موضوع واحدی نگاشته شده‌اند و نسبت عموم و خصوص من وجه با یکدیگر دارند» (آغا بزرگ تهرانی، ۱۴۰۸ق، ج ۱۰، ص ۱۴) بنابراین کتاب «دوائر العلوم» غیر از کتاب «ذخیره الالباب» است. نگاه اولیه به عناوین و سرفصلهای هر دو کتاب بیانگر نبود احتمالی این اسامی در هر دو کتاب است و اینجانب با تتبعی که در مورد نسخه موجود از کتاب «ذخیره الالباب» در کتابخانه ملی به شماره دستیابی ۱۱۲۱۶/۱-۵ و کتاب «دوائر العلوم» با شماره دستیابی ۷۳۰-۵ نمودم، در هر دو کتاب اثری از این القاب نیافتم و محتمل است که محدث نوری نسخه دیگری داشته و آن‌ها را از آن نقل کرده باشد که در این صورت باید مورد اعتبارسنجی قرار گیرد.

۱-۳- تذکره الائمة

تذکره الائمة عنوان کتابی است که در سده یازدهم هجری، در شهر مشهد و توسط محمدباقر بن- محمدتقی نوشته شده است. این کتاب، تاریخ و مناقب پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) و حضرت فاطمه (سلام الله علیها) و امامان معصوم شیعه و شرح حال آن بزرگواران از زمان ولادت تا شهادت و همچنین

رخدادهای گوناگون زندگی، کرامات و فضائل ایشان را دربردارد. تذکره الأئمه، شامل یک مقدمه، چهارده باب و یک خاتمه است. (مجلسی، ۱۳۰۰ق، صص ۵-۸۴)

نسخه پژوهان در تعیین دقیق مؤلف این رساله با یکدیگر اختلاف دارند و برخی آن را به علامه محمد باقرین محمد تقی مجلسی (بحرانی، بی تا، ص ۵۹) و شماری نیز آن را به محمدباقرین محمد تقی لاهیجی (خاتون آبادی، ۱۳۸۹ش، صص ۵۵-۲۵۰؛ خوانساری، ۱۳۹۰ش، ج ۱، ص ۸۳؛ آقا بزرگ تهرانی، ۱۴۰۸ق، ج ۴، ص ۲۶؛ محسن الأئمه، بی تا، ج ۹، ص ۱۸۵) نسبت داده اند. محدث نوری هم انتساب رساله تذکره الأئمه به علامه مجلسی را قطعاً نادرست میدانند (نوری، ۱۳۸۷ش، ص ۵۴) برخی از نویسندگان در جمع بندی اقوال درباره مؤلف این رساله با استفاده از شواهد درون متنی و برون متنی و مقابله نسخه های خطی بیان داشته اند که این رساله توسط علامه مجلسی در مشهد نوشته شده است و یکی از شاگردان کمتر شناخته شده وی - که برخی تراجم نگاران او را محمدباقرین محمد تقی لاهیجی خوانده اند - به تلخیص این رساله پرداخته است. بجز اختلافاتی که در مورد نویسنده این کتاب مطرح است، سرعت در تألیف و اشتغالات مؤلف، استفاده از برخی کتب نادر در ارجاع مطالب، ذکر اقوال ضعیف و همچنین مطالبی که در مورد تحریف قرآن در این کتاب آمده - است موجب شده که اعتبار و جایگاه این کتاب با وجود نسخ خطی فراوان و چندین چاپ سنگی مورد تردید قرار گیرد. (صالحی زاده، ۱۳۹۹ش، ص ۱۳۸) در این کتاب دو سوره به نام های سوره النورین و سوره الولایه با آیاتش ذکر شده است و این مطلب با وجود برخی از توجیهاات، موجبات وهن شیعه شده است. با وجود اختلاف در نویسنده کتاب و طعن هایی که بر برخی مطالب کتاب آمده است، نمی توان این موارد را دلیلی بر رد و ضعف مطالب دیگر کتاب دانست و در نقل قول از این کتاب باید با مبانی متنی و سندی به بررسی آن پرداخت.

۲- بررسی اسناد روایات

نام های امام زمان (عجل الله تعالی فرجه الشریف) در کتاب نجم ثاقب را می توان به دو دسته تقسیم

کرد:

الف - نام‌ها، القاب و کنیه‌هایی که بدون سند نقل شده و تعداد آن‌ها ۱۲۰ مورد است.

ب- نام‌ها، القاب و کنیه‌هایی که با ذکر سند نقل شده است و تعداد آن‌ها ۶۳ مورد می‌باشد.

در بررسی سند روایات، یکی از راه‌های دستیابی به میزان اعتبار هر روایت، بررسی احوال راویانی است که در سلسله سند قرار دارند. (شیری زنجانی، بی تا، ص ۷) از این رو ابتدا با مراجعه به کتب رجال، به ارزیابی راویان موجود در سند روایات از حیث وثاقت، ممدوح، مهمل یا مجهول بودن پرداختیم.^۱ در صورتیکه نام راوی در کتب رجال یافت نشود «مجهول» و در صورتیکه جرح و تعدیلی برای راوی ذکر نشده باشد «مهمل» در نظر گرفته شده است که هر دو از اقسام جرح راویان به شمار می‌آید. (سبحانی، ۱۴۲۶ق، ص ۱۹-۱۱۸). یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که تعداد راویان این روایات، پس از حذف مکررات، به ۲۰۶ نفر میرسد که از این تعداد: ۸۱ نفر: ثقه، ۸ نفر: ممدوح، ۱۹ نفر: ضعیف، ۵۵ نفر: مهمل، ۴۳ نفر: مجهول هستند. اولین راویانی که محدث نوری از آن‌ها نقل میکند، ۴۷ نفر می‌باشند که ۱۴ نفر ضعیف و ۳۳ نفر ثقه هستند و بیشترین راویانی که او از آن‌ها نقل کرده است، محمد بن یعقوب کلینی و محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی هستند که از هر کدام ۵ روایت و از علی بن حسین بن بابویه قمی ۴ روایت در کتاب او آمده است. همچنین بیشترین روایات از امام باقر (علیه السلام)، امام صادق (علیه السلام) و امام حسن عسگری (علیه السلام) روایت شده است.

۲-۱- دیدگاه‌های موجود در مورد ارزیابی سند

در ارزیابی سند روایت دو دیدگاه مشهور وجود دارد:

الف- وثوق مخبری یا وثوق سندی: قائلان به این دیدگاه تنها راه دستیابی به صحت خبر را، سند روایت می‌دانند. در این روش هرگاه تمام راویان موجود در سلسله سند ثقه باشند، آن روایت دارای اعتبار می‌باشد و می‌تواند مورد استناد و عمل قرار گیرد. (موسوی عاملی، بی تا، ج ۳، ص ۲۶۸؛ عاملی، ۱۳۶۲ش، ج ۲، ص ۱۷۷؛ شهید ثانی، ۱۴۰۸ق، ج ۱، ص ۷۴)

ب- وثوق خبری یا وثوق صدوری: در این دیدگاه که اکثر دانشمندان علم اصول قائل به آن هستند (بهبهانی، ۱۵۱۵ق، ج ۱، ص ۴۸۸؛ الحلّی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۲۹؛ أنصاری، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۱۶۷؛ یزدی نجفی، ۱۴۲۶ق، ج ۱، ص ۶۸۰؛ غروی نائینی، ۱۳۷۶ش، ج ۳، ص ۶۷؛ مشکینی، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۱۶۱؛ عراقی، ۱۴۱۷ق، ج ۳، ص ۱۸۴؛ غروی اصفهانی، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۳۹۹؛ طباطبائی، بی تا، ج ۲، ص ۲۹۹؛ آراکی، ۱۳۷۵ش، ج ۲، ص ۶۱۲؛ مکارم شیرازی، ۱۴۲۸ق، ج ۲، ص ۴۶۸؛ سبحانی، ۱۴۲۰ق، ج ۲، ص ۲۸۳؛ حسینی شیرازی، ۱۴۲۶ق، ج ۲، ص ۱۰۲؛ نجفی جواهری، ۱۳۶۲ش، ج ۱۶، ص ۹۶؛ خمینی، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۴۶۸؛ عراقی، ۱۴۱۷ق، ج ۴، ص ۲۰۵؛ أنصاری، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۱۵۸؛ بهائی، ۱۴۲۹ق، ج ۱، ص ۷۹؛ همدانی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۱۵۸) اطمینان به صدور روایت از هر راهی حاصل شود، آن روایت معتبر شده و مورد استناد و عمل قرار می گیرد. بنا براین مبنا، قوت سند، تنها یکی از راه های اطمینان به صدور روایت به شمار می رود و اگر سند ضعیف باشد، می توان به کمک قرینه های متعدد از جمله «شهرت عملی» (عمل مشهور علمای متقدم به آن روایت) وثوق لازم برای صدور روایت را به دست آورد و آن روایت را حجت و قابل عمل دانست. (طاهری، ۱۳۹۳، ص ۳-۵۲)

شیخ طوسی موافق بودن مضمون خبر با عقل، قرآن، سنت قطعی یا اجماع فرق امامیه را از قرائن صحت خبر دانسته است. (طوسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص ۴۵-۱۴۳)

۲-۲- منهج مختار پژوهش در ارزیابی سند

عوامل گوناگونی بر پدید آمدن وثوق صدوری و افزایش اعتبار حدیث اثرگذار هستند ولی جایگاه ویژه نقش راویان و سلسله اسناد در پدید آمدن وثوق به متن، هویتی خاص به این معیار بخشیده و آن را از دیگر معیارها متمایز ساخته است. فلذا در این پژوهش بر اساس دیدگاه دوم ابتدا به بررسی اسناد با استفاده از ملاکهای ارزیابی صحت سند پرداختیم و در ابتدا سند ۶۳ روایت وارد شده در نام های امام زمان (عجل الله تعالی فرجه الشریف) در کتاب نجم ثاقب را از نظر اتصال و عدم اتصال اسناد روایات، بررسی کردیم. احادیثی که تمامی راویان سلسله سند از اولین راوی تا معصوم ذکر شده باشد به آن سند، مسند یا متصل گفته می شود و در غیر اتصال سند، روایت مرسل خواهد بود.^۲

۲-۳- نتیجه ارزیابی سند روایات

بر اساس ملاک‌های ارزیابی اسناد روایات، ۷ روایت دارای ارسال سند و ۵۶ روایت مسند می‌باشند. روایات مرسل از اقسام احادیث ضعیف می‌باشند و از روایاتی که دارای سند متصل تا معصوم هستند، سند ۴۹ روایت به دلیل حضور راویان مهمل و مجهول ضعیف، ۸ روایات صحیح، ۱ روایت موثق و سند یک روایت حسن می‌باشد.^۳ اسامی و القاب و کنیه‌هایی که دارای سند صحیح و موثق هستند عبارتند از: محمد، ابوالقاسم، حجت، خلف، غیب، منتقم، بئرمعطله، ناقور و ماء معین.

تبیین جایگاه بررسی سند در اسامی، کنیه‌ها و القاب امام زمان (عجل الله تعالی فرجه الشریف):

بررسی نام‌ها، القاب و کنیه‌هایی که در کتاب نجم ثاقب آمده است، در بیشتر موارد حاکی از عدم وجود مستند متقن و ضعف منبع و سند روایاتی است که ایشان به کار برده است و ظاهراً عدم ذکر اسناد و یا بررسی سندی روایات به مبانی پذیرش روایات توسط محدث نوری باز می‌گردد که بر خلاف قاعده تسامح نه تنها دچار تساهل در نقل این اسامی و مستندات آنها نشده است بلکه با تکیه بر آیات قرآن و روایات قطعی فضایل همچون حدیث منزلت، روایت ثقلین، روایت سفینه و ... دیگر نیازی به بررسی سندی این دسته از روایات احساس نمی‌کرده است. آنچه که از این پژوهش به دست آمده است این است که شاید بتوان این دیدگاه را در مورد القاب امام زمان (عجل الله تعالی فرجه الشریف) مطرح کرد اما در مورد اسامی و کنیه ناگزیر به بررسی تاریخی، سندی و محتوایی هستیم. در روایت بسیاری که به حد استفاضه رسیده است به سندهای معتبره از طریق خاصه و عامه از رسول خدا نقل شده که امام زمان (عجل الله تعالی فرجه الشریف) همان ایشان است (ابن بابویه، ۱۴۰۴ق، ص ۱۱؛ سجستانی، ۱۴۳۰ق، ج ۶، ص ۳۳۷؛ هبثی، ۱۴۱۱ق، ج ۳، ص ۴۹۱؛ أحمد بن حنبل، ۱۴۲۰ق، ج ۳، ص ۴۹۱ و ج ۴، ص ۱۴۲) همچنین نام ایشان در حدیث صحیح السنن لوح آمده است. (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۵۲۸) به طور قطع منظور روایات از نام مشترک پیامبر و امام مهدی (عجل الله تعالی فرجه الشریف) همان نام مشهور پیامبر یعنی «محمد» است. همچنین در روایات متعددی در مصادر شیعه کنیه امام زمان (عجل الله تعالی فرجه الشریف) همان کنیه پیامبر نامیده شده است. اولین مصدر این روایت کتاب سلیم

بن قیس است و بعد از آن با سند و متن های مختلف در کمال الدین شیخ صدوق و کتب تاریخی دیگر نقل شده است (هلالی، ۱۴۰۵ق، ج ۲، ص ۲۹۸؛ ابن بابویه، ۱۳۹۵ق، ج ۱، ص ۲۸۶ و ج ۲، ص ۴۱۱؛ خزاز رازی، ۱۴۰۱ق، ص ۶۷؛ ابن الخشاب البغدادی، ۱۴۲۲ق، ص ۴۵) شهرت و کثرت استعمال این لقب برای امام زمان (عجل الله تعالی فرجه الشریف) از دلایل صحت این انتساب می باشد. در کتاب نجم ثاقب ۲ نام و ۹ کنیه نقل شده که بجز نام و کنیه مشهور حضرت، مابقی اسامی و کنیه ها در این کتاب از ضعف سند برخوردار بوده یا بدون منبع هستند. اما القاب منتسب به امام زمان (عجل الله تعالی فرجه الشریف) در این کتاب ۱۷۱ مورد می باشد. در تعریف لقب آورده اند که لقب آنچیزی است که انسان بعد از نام اصلیش به آن نامیده می شود و بر مدح یا ذم دلالت دارد (جرجانی، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص ۱۹۳، تهانوی، ۱۹۹۶م، ج ۲، ص ۱۲۱۷) بنابراین، لقب هم شامل صفات مذموم و هم شامل صفات ممدوح می باشد. مشخصاً القابی که ملاک تصغیر محسوب شده و شامل توهین، ضعف، نقص و ذم بوده و دارای رکاکت معنوی هستند، از دایره انتساب خارج و قابل پذیرش نیستند و در میان القابی که محدث نوری در کتاب خود آورده است، دیده نمی شود. دسته ای از القاب این کتاب، صفاتی است که در سایر کتاب های آسمانی آمده و از لحاظ اعتبارسنجی نیازمند بررسی های فرازبانی هستند و بقیه القاب، دارای معانی ممدوح هستند و می توان آن ها را بخشی از روایات فضائل در نظر گرفت. در مورد نقل روایات فضائل بر طبق دو روایت صحیح السند، اهل بیت (علیهم السلام) نقل فضائل ایشان را مادامی که مشتمل بر غلو و الوهیت نباشد جایز می دانند^۴ (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲۵، ص ۲۷۰؛ ابن بابویه، ۱۳۶۲ش، ج ۲، ص ۶۱۴) محدث نوری بر سهل بودن نقل فضائل و مناقب اهل بیت (علیهم السلام) تاکید می کند (نوری، ۱۳۶۹ش، ص ۱۱۹) البته از دیدگاه برخی از محققان معاصر به صرف چنین عبارتی نمی توان میرزا حسین نوری را به تساهل و تسامح مطلق در روایات فضائل متهم کرد. چنانکه وی در مورد حسین بن حمدان حنینی (مؤلف کتاب الهدایه الکبری) به تضعیف نجاشی و ابن غضائری و علامه حلی استناد کرده و به دلیل وجود برخی از غرائب در مرویات او متفردات وی را نمی پذیرد اما در مورد الهدایه الکبری بر آن است که این کتاب در غایت متانت و اتقان و مورد استناد اجلاء محدثان بوده است (نوری، ۱۳۶۹ش، ص ۶۶-۵۶۴) بنابراین به

صرف وجود تعبیر فوق نمی‌توان وی را به عدم دقت و بی‌بصیرتی در نقل روایات فضائل اهل بیت (علیهم السلام) متهم نمود (رحمان ستایش، ۱۳۹۳، ص ۲۷) بنابراین در مورد القاب ممدوح امام زمان (عجل الله تعالی فرجه الشریف) اگر دلیل قطعی بر جعلی بودن آن نتوان اقامه کرد و محتوای آن اغراق آمیز نباشد، اشکالی بر انتساب و نقل آن نیست.

نتیجه

- ۱- بررسی نام ها، القاب و کنیه‌هایی که در کتاب *نجم ثاقب* آمده‌است، در بیشتر موارد حاکی از عدم وجود مستند متقن و ضعف منبع و سند روایاتی است که ایشان به کار برده است.
- ۲- از میان اسامی، القاب و کنیه‌هایی که محدث نوری در کتاب خود آورده، ۱۲۰ مورد، فاقد سند روایی بوده و مولف تنها بر ارجاع به نام کتبی که از آن‌ها نقل کرده، اکتفا نموده که بیشترین ارجاع او به کتاب *های هدایه الکبری، تذکره الائمة و ذخیره الالباب* می‌باشد.
- ۳- از آنجا که نقل روایاتی که ساختگی بودن آن محرز می‌باشد بدون تصریح بر باطل بودنشان تدلیس و حرام است، می‌توان احتمال داد که عدم ذکر سند یا عدم بررسی اسناد روایات توسط محدث نوری، نشانه عدم احراز بطلان نشان توسط او بوده و برعکس با توجه به آنچه در مقدمه باب دوم کتاب نگاشته شده صحت آن‌ها برای وی محرز شده است و به عنوان نمونه تنها برخی روایات را در کتاب خود آورده است.
- ۴- ۶۳ مورد از اسامی و القاب امام زمان (عجل الله تعالی فرجه الشریف) در این کتاب، دارای سند می‌باشند که سند ۵۶ روایت ضعیف، ۷ روایات صحیح، ۱ روایت موثق و سند یک روایت حسن می‌باشد.
- ۵- در این کتاب ۲ اسم و ۹ کنیه به امام زمان نسبت داده شده که بجز اسم و کنیه مشهور حضرت (محمد، ابوالقاسم)، به جهت افزایش میزان وثوق به صدور آن‌ها نیازمند بررسی های سندی و محتوایی می‌باشیم.
- ۶- در مورد اعتبارسنجی ۱۷۲ لقبی که در این کتاب آمده‌است، بجز القابی که در سایر کتب آسمانی و ادیان دیگر آمده‌است که نیازمند بررسی های فرازبانی هستند، مابقی موارد دارای معانی ممدوح می‌باشند.

۷- از آنجا که صفات ممدوح بخشی از روایات فضائل اهل بیت (علیهم السلام) محسوب می‌شوند و بنا بر دو روایت صحیح‌السند، اهل‌بیت (علیهم السلام) نقل فضائل ایشان را مادامی که مشتمل بر غلو و الوهیت نباشد جایز می‌دانند و اگر دلیل قطعی بر جعلی بودن آن نتوان اقامه کرد و محتوای آن اغراق آمیز نباشد، اشکالی بر انتساب و نقل آن نیست.

۸- یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که آن مقدار اسامی و القابی که حاجی نوری آورده، بخش کمی از القاب آن حضرت می‌باشد که نیاز است در بررسی مجدد القاب و صفات و اسماء بسیار آن حضرت را اضافه کرد و در مورد آن‌ها بررسی و تحقیق شود.

پی‌نوشت‌ها

۱. در بررسی رجالی، ابتدا با مراجعه به کتب مشهور رجالی شیعه همچون رجال نجاشی، رجال کشی، رجال ابن داود، رجال برقی، رجال ابن غضائری، رجال شیخ طوسی، فهرست شیخ طوسی، رجال علامه حلی وضعیت وثاقت و عدم وثاقت راویان مشخص شد و در مورد راویانی که در مورد ضعف یا ثقه بودن آن‌ها اختلاف وجود داشت، به معجم رجال حدیث آیت الله خویی مراجعه کردیم و نظر ایشان را معیار حل تعارض قرار دادیم. اما از آنجایی که کتاب معجم رجال آیت الله خویی، به جرح و تعدیل راویان کتب اربعه حدیثی شیعه (کافی، من لا یحضره الفقیه، تهذیب، استبصار) پرداخته است و توصیف بسیاری از راویان احادیث سایر کتب به ویژه الغیبه نعمانی و الغیبه شیخ طوسی را که روایات مهدویت را در خود جای داده است را در بر نمی‌گیرد و احتمالاً به عنوان راوی مهمل یا مجهول شناخته می‌شوند فلذا اگر نام راوی در کتبی که نام برده شد، یافت نشود به کتب رجالی متاخر همچون تنقیح المقال اثر عبدالله مامقانی (۱۳۵۱ق)، جامع الرواه و ازاحه الاشتباهات عن الطرق و الاسناد اثر محمدبن علی اردبیلی (۱۱۰۰ق)، مستدرکات علم رجال اثر شیخ علی نمازی (۱۳۶۴ش) مراجعه شد و ارزیابی راویان بر اساس آن‌ها صورت پذیرفت.

۲. این مقاله برگرفته از رساله دکتری اکرم زاهد، می باشد. در آن رساله احادیث کتاب نجم ثاقب، در فصل سوم رساله ذکر و ارزیابی شده است.
۳. به منظور بررسی اسناد روایات و مشخص کردن نوع سند، در صورت وجود سند در نرم افزار درایه النور، از آن نرم افزار استفاده شده است.
۴. إِيَّاكُمْ وَالْعُلُوَّ فِينَا قُولُوا إِنَّا عبيدُ مَرْبُوبُونَ وَقُولُوا فِي فَضْلِنَا مَا شِئْتُمْ.

منابع

۱. ابن ابی زینب، محمد بن ابراهیم، ۱۳۹۷ق، الغیبه للنعمانی، بی نا، تهران.
۲. ابن الخشاب، البغدادی، بی تا، تاریخ موالید الاثمه و وفیاتهم، بی نا، بی جا.
۳. ابن بابویه، علی بن حسین، ۱۴۰۴ق، الامامه و التبصره من الحیره، بی نا، قم.
۴. ابن بابویه، محمد بن علی، ۱۳۹۵ق، کمال الدین و تمام النعمه، ۲جلد، چاپ: دوم، اسلامیه، تهران.
۵.، ۱۳۷۶ش، الأمالی، چاپ: ششم، بی نا، تهران.
۶.، ۱۳۶۲ش، الخصال، ۲جلد، جامعه مدرسین، قم.
۷.، ۱۳۸۵ش، علل الشرائع، ۲جلد، بی نا، قم.
۸.، ۱۳۷۸ق، عیون أخبار الرضا علیه السلام، ۲جلد، بی نا، تهران.
۹.، ۱۴۰۳ق، معانی الأخبار، بی نا، قم.
۱۰. أحمد بن حنبل، ۱۴۲۰ق، مسند الامام أحمد بن حنبل، چاپ دوم، مؤسسه الرساله، بی جا.
۱۱. اراکی، محمد علی، ۱۳۷۵ش، أصول الفقه، مؤسسه در راه حق، قم.
۱۲. اربلی، علی بن عیسی، ۱۳۸۱ق، کشف الغمه فی معرفه الأئمه، ۲جلد، بنی هاشمی، تبریز.
۱۳. استرآبادی، علی، ۱۴۰۹ق، تأویل الآیات الظاهره فی فضائل العتره الطاهره، بی نا، قم.
۱۴. امین، محسن، بی تا، اعیان الشیعه، بی نا، بی جا.
۱۵. أنصاری، مرتضی، ۱۴۱۴ق، رسائل فقهیه، مجمع الفکر الإسلامی، قم.

۱۶.، ۱۴۱۹ق، فرائد الأصول، مجمع الفكر الإسلامی، قم.
۱۷. بحرانی، یوسف بن احمد، بی تا، لؤلؤة البحرين، النعمان، النجف الاشرف.
۱۸. بحرانی، هاشم بن سلیمان، ۱۴۱۳ق، مدينة معاجز الأئمة الاثني عشر و دلائل الحجج على البشر، مؤسسة المعارف الإسلامیة، قم.
۱۹. بهائی، محمد بن حسین، ۱۴۲۹ق، مشرق الشمسين، چاپ دوم، آستانة الرضویة المقدسة، مجمع البحوث الإسلامیة، مشهد.
۲۰. التهانوی، محمد بن علی، ۱۹۹۶م، كشاف اصطلاحات الفنون والعلوم، مكتبة لبنان ناشرون، بیروت.
۲۱. الجبعی العاملی، زین الدین بن علی، ۱۴۰۸ق، الرعايه فی علم الدرايه، چاپ دوم، مكتبة آیه الله المرعشی، قم.
۲۲. جرجانی، علی بن محمد، ۱۴۰۳ق، التعريفات، دار الكتب العلمیة، بیروت.
۲۳. جوهری، احمد بن محمد، ۱۳۸۷ش، مقتضب الاثر، مؤسسه البعثه، تهران.
۲۴. حافظ برسی، رجب بن محمد، ۱۴۲۲ق، مشارق انوار اليقين فی اسرار اميرالمومنين 7، اعلمی، بیروت.
۲۵. حر عاملی، محمد بن حسن، ۱۴۰۹ق، وسائل الشیعة، ۳۰جلد، مؤسسه آل البيت، قم.
۲۶. حسینی، سید محمد، ۱۴۲۶ق، الوصول إلى كفاية الأصول، چاپ سوم، دار الحکمه، قم.
۲۷. حلّی، حسن بن یوسف، ۱۴۱۱ق، خلاصة الأقوال فی معرفة أحوال الرجال، چاپ: دوم، دار الذخائر، نجف.
۲۸. حلّی، جعفر بن الحسن، ۱۴۰۷ق، المعتبر فی شرح المختصر، مؤسسه سید الشهداء 7، قم.
۲۹. خاتون آبادی، میرمحمد صالح، ۱۳۸۹ش، حدائق المقربين، چاپ و نشر بین الملل، تهران.
۳۰. خزاز رازی، علی بن محمد، ۱۴۰۱ق، كفاية الاثر فی النصّ علی الائمة الاثني عشر، بی نا، قم.
۳۱. خصیبي، حسین بن حمدان، ۱۳۷۷ش، الهدایة الكبرى، مؤسسه البلاغ، بیروت.
۳۲. خمینی، روح الله، ۱۴۱۰ق، كتاب البيع، چاپ: چهارم، مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، قم.

۳۳. خوانساری، محمدباقر، ۱۳۹۰ش، روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات، اسماعیلیان، قم.
۳۴. رحمان ستایش، محمد کاظم، ۱۳۹۳ش، تسامح فضایل نگاران در نقل فضایل اهل بیت، پژوهش نامه علوم حدیث تطبیقی، شماره ۱.
۳۵. سبحانی، جعفر، ۱۴۲۶ق، اصول الحدیث و احکامه فی علم الدرایه، جامعه المدرسین، قم.
۳۶. سبحانی، جعفر، ۱۴۲۰ق، الموجز فی أصول الفقه، چاپ دوم، مؤسسه الإمام الصادق علیه السلام، قم.
۳۷. السَّجِسْتَانِي، سليمان بن الاشعث، ۱۴۳۰ق، سنن أبي داود، دار الرسالة العالمية، بی جا.
۳۸. شبیری زنجانی، محمدجواد، بی تا، اصول الرجال، مؤسسه الولاء للدراسة الاسلاميه، بی جا.
۳۹. شیخ آقا بزرگ تهرانی، ۱۴۰۸ق، الذریعه إلى تصانیف الشیعه، اسماعیلیان، قم.
۴۰. صالحی زاده، هادی، ۱۳۹۹ش، رساله تذکره الائمہ؛ ویژگی ها و چالش های کتابشناسی پیرامون آن، پژوهش های تاریخی ایران و اسلام، شماره ۲۷.
۴۱. صفری فروشانی، نعمت الله، ۱۳۸۴ش، «حسین بن حمدان خصیبي و کتاب «الهدایه الکبری»، پژوهشنامه حکمت و فلسفه اسلامی، شماره ۱۶.
۴۲. طاهری، علی، ۱۳۹۳ش، روایات ناظر بر خشونت دربرپایه حکومت مهدوی (رساله دکتری)، دانشگاه آزاد: واحد علوم تحقیقات.
۴۳. طباطبائی، محمد حسین، بی تا، المیزان فی تفسیر القرآن، موسسه الاعلمی فی المطبوعات، بیروت.
۴۴. طوسی، محمد بن الحسن، ۱۳۷۳ش، رجال، چاپ سوم، مؤسسه النشر الاسلامی، قم.
۴۵. ، ۱۴۱۱ق، الغیبه، بی نا، قم.
۴۶. ، ۱۴۱۱ق، مصباح المتهدج و سلاح المتعبّد، بی نا، بیروت.
۴۷. عاملی، حسن بن زین الدین، ۱۳۶۲ش، منتقى الجمان فی الاحادیث الصحاح و الحسان، مؤسسه النشر الإسلامی، قم،

۴۸. عاملی، زین الدین بن علی (شهید الثاني)، ۱۴۰۸ق، الرعايه في علم الدرايه، چاپ دوم، مكتبه آيه الله المرعشي، قم.
۴۹. عراقی، ضياء الدين، ۱۴۱۷ق، نهاية الافكار، جماعة المدرسين، قم.
۵۰. غروی اصفهانی، محمد حسين، ۱۴۱۴ق، نهاية الدرايه في شرح الكفايه، مؤسسه آل البيت لإحياء التراث، قم.
۵۱. غروی نائینی، ميرزا محمد حسين، ۱۳۷۶ش، فوائد الأصول، جامعه مدرسين حوزه علميه، قم.
۵۲. قطب الدين راوندى، سعيد بن هبة الله، ۱۴۰۹ق، الخرائج و الجرائح، بی نا، قم.
۵۳. قمی، علی بن ابراهيم، ۱۳۶۳ش، تفسير القمی، چاپ سوم، دار الكتاب، قم.
۵۴. قمی، عباس، ۱۳۸۵ش، الفوائد الرضويه في احوال علماء المذهب الجعفريه، بوستان كتاب، قم.
۵۵. كلینی، محمد بن يعقوب، ۱۴۰۷ق، الكافي، چاپ چهارم، دارالكتب الاسلاميه، تهران.
۵۶. كوفی، فرات بن ابراهيم، بی نا، تفسير فرات الكوفی، مؤسسه الطبع و النشر، تهران.
۵۷. گنجی شافعی، محمد بن يوسف، بی تا، البيان في أخبار صاحب الزمان، دار إحياء تراث اهل البيت، بی جا.
۵۸. مجلسی، محمد باقر، ۱۳۰۰ق، تذکره الائمہ، چاپ سنگی، کارخانه الله قلی، طهران.
۵۹. مجلسی، محمد باقر، ۱۴۰۳ق، بحار الأنوار، چاپ: دوم، دار إحياء التراث العربي، بيروت.
۶۰. مدرس تبریزی، محمد علی، ۱۳۶۹ش، ریحانه الادب، کتابفروشی خیام، تهران.
۶۱. مسعودی، عبدالهادی، ۱۳۸۹ش، وضع و نقد حدیث، سمت، تهران.
۶۲. مسعودی، علی بن حسین، بی تا، اثبات الوصیه، چاپ: سوم، بی نا، قم.
۶۳. مشکینی، میرزا ابوالحسن، ۱۴۱۳ق، حواشی مشکینی علی الكفايه، انتشارات لقمان، قم.
۶۴. مفید، محمد بن محمد، ۱۴۱۳ق، الإرشاد في معرفة حجج الله على العباد، بی نا، قم.
۶۵. مکارم شیرازی، ناصر، ۱۴۲۸ق، أنوار الأصول، مدرسه الامام علی بن ابی طالب (ع)، قم.
۶۶. موسوی عاملی، محمد بن علی، بی تا، مدارك الأحكام، مؤسسه آل البيت لإحياء التراث، قم.

۶۷. مهدوی پور، علی اکبر، ۱۴۱۵ق، چهل حدیث از غیبت فضل بن شاذان، نشر حاذق، قم.
۶۸. میرلوحی سبزواری، محمد بن محمد، ۱۴۲۶ق، کفایة المهتدی فی معرفه المهدی (ع)، دارالتفسیر، قم.
۶۹. ناصری، محمدمامیر، ۱۴۲۶ق، الاحادیث المشتركة حول الامام المهدی، المجمع العالمی للتقريب بين المذاهب الاسلامیه، تهران.
۷۰. نجاشی، احمد بن علی، ۱۳۶۵ش، رجال، چاپ ششم، مؤسسه النشر الاسلامی، قم.
۷۱. نجفی جواهری، محمد حسن، ۱۳۶۲ش، جواهر الکلام، چاپ هفتم، دار احیاء التراث العربی، بیروت.
۷۲. نعمانی، محمد بن ابراهیم، بی تا، الغیبه، مکتبه الصدوق، تهران.
۷۳. نمازی، علی، ۱۴۱۴ق، مستدرکات علم رجال، تهران، بی نا.
۷۴. نوری، حسین بن محمد تقی، ۱۳۶۹ش، نفس الرحمن فی فضائل السلیمان، موسسه الآفاق، بی جا.
۷۵.، ۱۳۸۷ش، الفیض القدسی فی ترجمه العلامة المجلسی، موسسه فرهنگي و اطلاع رسانی تبیان، قم.
۷۶.، ۱۳۸۴ش، النجم الثاقب در احوال امام الحجه الغایب، چاپ: دهم، مسجد مقدس جمکران، قم.
۷۷. واسطی بغدادی (ابن الغضائری)، احمد بن حسین، ۱۳۶۴ش، رجال، دارالحدیث، قم.
۷۸. هلالی، سلیم بن قیس، ۱۴۰۵ق، کتاب سلیم بن قیس الهلالی، بی نا، قم.
۷۹. همدانی، رضا، ۱۴۱۸ق، مصباح الفقیه، المؤسسه مهدی موعود (عجل الله تعالی فرجه الشریف)، قم.
۸۰. هیثمی، علی بن ابی بکر، ۱۴۱۱ق، موارد الظمان إلى زوائد ابن حبان، دارالثقافه العربیة، دمشق.
۸۱. یزدی نجفی، محمد ابراهیم، ۱۴۲۶ق، حاشیه فرائد الأصول، دارالهدی، قم.